

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԻԱՆ ԴԱՐՁԸ

Օտարագրի հայագետներ մարմաջն ունին Հայաստանի քրիստոնեության դարձի թուականը 314 ընդունելու, որպես զի տարիով մը անելի ուշ տարած ըլլան զայն Հռոմէական Կաթողիկէ եկեղեցւոյ 313 թուականէն, երբ Կայսրութեան սահմաններէն ներս քրիստոնեութիւնը թոյլատրեալ կրօն հռչակուեցաւ ի շարս այլ կրօններու: Մեր նպատակն է հաստատել որ Հայոց քրիստոնեութեան դարձի թուականը 301 թուականն է, եւ Ս. Էջմիածնի, ինչպէս նաեւ հայ հոգեւոր իշխանութեան սկիզբն ալ տեղի ունեցած է 303 թուականին: Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս իրաւամբ 1903 թուականը հռչակած էր յատուկ կոնդակով մը որպէս 1600 ամեակը Մայր Աթոռի հաստատման ի Սուրբ Էջմիածին:

Երկու հիմնական ազդակներ պահպանած եւ զարգացուցած են հայկական կրօնական եւ մշակութային աւանդը քաղաքական անընդհատ վերիվայրումներու ընթացքին: Առաջին ազդակն է Հայ ժողովուրդի ազգային եկեղեցին, որ դարեր շարունակ հովանաւոր դարձած է մեր ժողովուրդին որպէս կեդրոնական գլխաւոր ուժը, բան մը որ նոյնիսկ Հայ պետութիւնը չէ կրցած տալ անոր: Երկրորդ ազդակը Հայ գրաւոր աւանդն է, գիտականօրէն ճանչցուած որպէս պատմագրութիւն, որ ծագում առաւ հայ գիրերու ստեղծումով Ե. դարու սկիզբը:

Խօսելով Հայ եկեղեցւոյ ծագման մասին, հարկ է ի մտի ունենալ որ հայոց գրաւոր աւանդութեամբ հասած վաւերական պատմութիւնը կարելի է միայն ընդունելի նկատել Ե. դարու առաջին քառորդէն սկսեալ, եւ ոչ անելի կանուխ, քանի որ անկէ առաջ չենք ունեցած

գրաւոր պատմութիւնը մեր կրօնին: Այս կը նշանակէ ուրեմն Հայ նախնական քրիստոնեութեան եւ առաքելական շրջանի դէպքերը շղթայուած են իրարու աւանդութեամբ ստացուած տեղեկութիւններով, որոնք անելի ուշ գրի առնուեցան մեր առաջին պատմիչներուն ձեռքով:

Հայ Քրիստոնեութեան ծագման պարագաները արտայայտուած են արդէն իսկ մեր եկեղեցւոյ պաշտօնական անունին մէջ: Երբ մեր եկեղեցին կը կոչենք Հայ Առաքելական եկեղեցի, իսկոյն հայ ըլլալը բնորոշած կ'ըլլանք: Մեր եկեղեցին առաքելական է, որովհետեւ երկու առաքեալներու Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի ձեռամբ ցանուեցան քրիստոնեութեան նախագոյն սերմերը Հայաստանի մէջ: Ճիշդ է որ գրաւոր հաստատ ապացոյց մը չկայ որ ժամանակակից ըլլայ սոյն կրկնակի քարոզութեանց. եւ սակայն աւանդութեամբ ստացուած են հնագոյն միւս եկեղեցիներու ծագման պարագաները եւս, քանի որ, մեր պարագային գոնէ, գրաւոր միջոցներ կը պակսէին: Նաեւ նոր կրօնքը սկսաւ տարածուիլ քաղաքական շարունակական հալածանքներու ներքեւ երկրորդ եւ երրորդ դարերուն հաւասարապէս Հռոմէական կայսրութենէն ներս եւ անկէ դուրս:

Հայոց պարագային սրբացուցած ենք երկու վայրեր. ուր պահպանուած կը նկատուին մեր երկու առաքեալներու նահատակման տեղերը Արտազ (Սուրբ Թադէոսին) եւ Աղբակ (Սուրբ Բարդուղիմէոսի): Մեր եկեղեցւոյ ուղիղ առաքելականութիւնը երկու քան կը հաստատէ: Նախ, թէ ան նախագոյն եւ ամենէն հարազատ եկեղեցիներէն մին

եղած է, եւ ապա, թէ Հայաստանեայց եկեղեցին իրապէս հաստատուած է որպէս անկախ եկեղեցի յատկապէս եւ ընդ որոշ կերպով հայ ժողովուրդին համար ի Հայաստան աշխարհ:

Առաքելական փարոգութեանց վերջաւորութեան, հակառակ բազմիցս կրկնուած հալածանքներու հայոց Սանատրուկ Թագաւորի (75-110), Խոսրով Բ. Թագաւորի (287) կողմէ, Քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս պետական կրօնի վերածուեցաւ 301 թուականին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Պարթեւ Հայրապետի (վխն. 325 թուին) փարոգութեամբն ու Տրդատ հայոց թագաւորի (մեռած 330 թուականին) քօշկութեամբն ու մկրտութեամբը. հանդերձ արքայական ընտանեօք: Անշուշտ որ նման ժողովրդային եւ քաղաքական դրութեան մը ամբողջական դարձրէ պետականօրէն դէպի քրիստոնէութիւն յանկարծակի կատարուած դէպք մը չեղաւ. այլ շարայար դէպքերու եզրակացութիւնն ու վերջնական արդիւնքը միայն, նախորդող շրջանի առաքելական փարոգութեանց:

Վերելի ընդհանրացումներէն հեռանալով հարկ է այժմ որոշ մանրամասնութեամբ քննարկել հայոց պատմութեան այս մեծագոյն անկիւնադարձին՝ քրիստոնէութեան ծագման ներքին ծալքերը: Նկատի առնուելու են, օրինակի համար, ժամանակաշրջաններու քաժանումը, քաղաքական տուեալներն ու պայմանները, գոյութիւն ունեցող օտար եւ հայ աղբիւրները, որոնք բոլորը միասնաբար լոյս կրնան սփռել հայ քրիստոնէութեան ծագման խնդրոյն վրայ:

Ժամանակագրութեան տեսակէտէն զատորոշելու ենք առաջին երեք դարերը, որոնք առաքելական փարոգութեան դարերն են, յաջորդող 150 տարիներէն,

այսինքն մինչեւ 301 թուականը, եւ անկէ ետք ալ մինչեւ 450 թուականը, որու ընթացքին թէ՛ քրիստոնէութիւնը պետականացաւ Հայաստանի մէջ, եւ թէ՛ գիրն ու գրականութիւնը ստեղծուեցան մեր ժողովուրդին համար, առաջին հերթին Աստուածաշունչ Մատեանը հայերէնի թարգմանուելով Ե. դարու երկրորդ քառորդին:

Քաղաքական դէպքերը նկատի ունենալով կրնանք ապահով կերպով տեսնել որ Ա. դարէն մինչեւ Ք. Ե. 428 թուականը, Հայաստանի վրայ իշխեցին Հայ Արշակունիները: Հռանդեայի Ք. Ե. 63 թուի դաշնագրով ընդմէջ Հռոմի եւ Պարթեւաստանի, համաձայնութիւն գոյացաւ որ Պարթեւաց թագաւորի եղբայրը Հայաստանի վրայ իշխէ որպէս ենթակայ Հռոմի կայսեր: Ասոր վրայ ուրեմն, 66 թուականին Հայաստանի առաջին Արշակունի թագաւորը՝ Տրդատ Ա. (63-65) դէպի Հռոմ նամբորդեց, թագ ստանալու համար Ներոն կայսրէն եւ վերադառնալու Հայաստան որպէս թագաւոր:

Տրդատ Ա. վերականգնեց Հայաստանի թագաւորութիւնը եւ վերականոցեց ինն Արտաշատ մայրաքաղաքը, որ քանդուած էր հռոմայեցի զօրավար Կորբուդոնի ձեռքով Ք. Ե. 59 թուականին: Տրդատի յաջորդ Սանատրուկ թագաւոր (75-110) իր կարգին կառուցեց արքայանիստ քաղաք մը եւս Մծուրք անունով, Եփրատ-Արածանիի եզրին, պարսպապատեց զայն եւ իր արձանն ալ հոն կանգնեցուց (Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն, էջ 233): Արտաշատ կործանեցաւ Մարկոս Աւրելիոս կայսեր Պրիսկոս զօրավարի ձեռքով 163 թուին եւ անոր փոխարէն Վաղարշապատ (էջ-միածին) քաղաքը կառուցուեցաւ Սանատրուկ թագաւորի որդի Վաղարշի (117-140) կողմէ որ հայոց թագաւորն էր:

Մեր նիւթին առընչակից ըլլալով մեզի համար կարեւոր է գիտնալ որ Հայաստանի վերոյիշեալ երեք մայրաքաղաքները միջազգային յարաբերութեանց եւ առեւտուրի կարեւոր կեդրոններ ըլլալով Ասորիքի եւ Հայաստանի միջեւ, կարելի դարձուցին ֆրիստոնէութեան թափանցումը ի Հայաստան, նոյնիսկ առաքելական շրջանին (Հայկ Մելոնեան, Հայաստանի Յարաբերութիւններ, էջ 452):

Գ. դարու սկիզբը պատահեցան ֆաղափական երկու կարեւոր դէպքեր, մին Ասորիքի եւ միւսը Պարթեւաստնի մէջ, որոնք ուղղակի կապ ունեցան ֆրիստոնէութեան դէպի Հայաստան ներթափանցման հետ: Ասորիքի (Ոսրոյենէ-Եդեսիա) վերջին թագաւորը՝ Արգար Թ. (197-216) իր արքայանիստ ֆաղափին՝ Եդեսիոյ մէջ գերի կ'իյնայ Անտոնինոս Կարակալա կայսեր ձեռքը 216 թուին, եւ իր թագաւորութիւնը իսկոյն վերջ կը գտնէր: Ասորի պատմագէտներ հաստատած են որ Արգար Թ. Եդեսիոյ ծանօթ առաջին ֆրիստոնեայ թագաւորը եղած էր, ուր նոյնիսկ եկեղեցի մը գոյութիւն ունեցած էր եւ սակայն կործանուած ջրհեղեղի մը պատճառաւ 201 թուականին: Քիչ ետք Պարթեւներու թագաւորութիւնը կը տապալէր եւ Սասանեաններ կը տիրէին Պարսկաստանի 226 թուականին:

Այս երկու դէպքերը, պատահած Հայաստանի անմիջական դրացի պետութեանց մէջ, կը յիշեցնեն մեզի թէ ֆրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան կապ ունեցած է թէ՛ առաջին Լուսաւորիչներու Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի ֆարոգութեանց, եւ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կատարած հիմնական գործին հետ: Առաքելները նախ յարաբերած են Արգար թագաւորներու երկրին՝ Ասորիքի հետ,

ուրկէ ապա անցած են Հայաստան: Նաեւ, Սասանեան պետութեան հիմնադիր Արտաշիրի դրդումով, Ս. Գրիգորի հայրը՝ Անակ. սպաննած էր հայոց Խոսրով Բ. Թագաւորը, դէպք մը որ հրաշքի նմանով ուղղութիւն պիտի տար ֆրիստոնէութեան պաշտօնական կրօնք դառնալուն Հայաստանի մէջ, Խոսրովի որդւոյն՝ Տրդատ Գ. Թագաւորի ձեռքով 301 թուականին:

Ազաթանգեղոս հայ պատմիչը մանրամասնօրէն կը խօսի վերջին այս դէպքերու մասին, սկսելով Խոսրով Բ. թագաւորի սպանութենէն, որուն մօտաւոր թուականն է 240. պատմելով Գրիգորի եւ Տրդատի յարաբերութեանց մասին իրենց մանկութենէն մինչեւ չափահասութիւն, եւ վերջապէս Գրիգորի եւ Տրդատի յարաբերութեանց մասին իրենց մանկութենէն մինչեւ չափահասութիւն, եւ վերջապէս Գրիգորի ֆրիստոնեայ եղած ըլլալը յայտնուելով Տրդատ չարչարանքներու կ'ենթարկէր զինք. մինչեւ որ թագաւորը ինք կը ստիպուէր լսել Գրիգորի ձայնը եւ կ'ընդունէր անոր բժշկութիւնը, եւ ի վերջոյ ֆրիստոնէութիւնը կը հռչակէր որպէս պետական կրօն Հայաստանի մէջ:

Հարկ է յիշել որ Հռոմ ֆրիստոնէութիւնը որպէս թոյլատրեալ կրօնք ընդունեց կայսրութեան սահմաններէն ներս 313 թուականին միայն, Լիկիանոս կայսեր (312-324) Միլանի հրովարտակով, որ չէր նշանակեր կրօնքի պաշտօնական հռչակում, ինչպէս տեղի ունեցած էր Հայաստանի մէջ 301 թուին: Տարբերութիւնը նկատելի է եւ յատկանշական երկուքին միջեւ:

Մինչեւ 313 թուական Կայսրութեան մէջ անընդհատ հալածանք կար ֆրիստոնէութեան դէմ, հակառակ գոյութիւն ունեցող Առաքելական Հայրերու ֆրիստոնէական ջատագովական

ֆարոգչութեանց եւ գրականութեան: Այդ հալածանքները արձագանք գտան Հայաստանի մէջ, կարեւոր կէտ մը որ կը հաստատէ ֆրիստոնէութեան տարածման իրողութիւնը մեր երկրին մէջ երկրորդ եւ երրորդ դարերուն: Ս. Ակակիոս եւ իր տաւը հազար հետեւորդները, կը հաստատէ լատին մարտիրոսագրութիւնը, նահատակուեցան նոր կրօնի սիրոյն Արարատ լեռան մերձակայքը Ատրիանոս կայսեր օրով մօտ 117 թուականին:

Աւելին, յոյն ֆրիստոնէայ առաջին պատմաբանը Եւսեբիոս Կեսարացի, իր հռչակաւոր եկեղեցական Պատմութիւն հատորին մէջ կը յիշատակէ Մաքսիմիանոս կայսեր (305-313) մղած պատերազմը հայոց դէմ «իրենց ֆրիստոնէական կրօնին վերագրած բարձր արժէքին համար որպէս պաշտամունք հանդէպ աստուածութեան»: Նաեւ Դիոկղետիանոս կայսր հալածեց խումբ մը կոյսեր որոնք փախան Հռոմէ եւ ապաստան գտան Վաղարշապատ, հայոց Տրդատ Գ. Թագաւորի մօտ, ուր սակայն նահատակուեցան կայսերական հրահանգով: Ասոնց մէջ կը գտնուէին առաջին հայ սրբուհիները՝ Գայեանէ եւ Հռիփսիմէ:

Սասանեան Պարսկաստանի առաջին գործը եղաւ մագդեգական կրօնքը (կրակի պաշտամունքը) պարտադիր կրօնք հռչակել 226էն սկսեալ, որուն սակայն հակազդեցին ֆրիստոնէական ներքին շարժումներ, ինչպէս Գնոստիկեան եւ մանիքեական աղանդները, որոնք փիլիսոփայութիւններ էին քան թէ հարազատ կրօնք, առաջինը խառնուրդ մը ֆրիստոնէական հաւատալիքներու եւ հեղինակական աստեղագիտութեան, իսկ երկրորդը իրանական եւ ֆրիստոնէական գաղափարաբանութեան խառնուրդ մը:

Գնոստիկեան աղանդը շուտով

Հայաստան, քանի որ պատմութիւնը կը նանչնայ Բարդաժան Ասորի անունով ֆարոգիչ մը որ, ըստ Մովսէս Խորենացիի, այցելած է նաեւ Հայաստան 216 թուականին, հոն եւս ֆարոգչու համար իր աղանդը: Մեր պատմահայրը Խորենացի, կ'ըսէ թէ Բարդաժան Դարանադեաց գաւառի Անի բերդափառքը եկաւ, ուր հայոց հին պատմութեան գիրք մը գտնելով զայն ասորերէնի վերածեց, որ յետոյ յունարէնի թարգմանուած է եւ իրեն, Խորենացիին, ծառայած է որպէս աղբիւր հայոց պատմութեան (Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Բ.): Բարդաժանի Հայաստան գալը ֆրիստոնէութեան նախնական ֆարոգութեան նպատակով կը հաստատէ հայ-ասորի յարաբերութիւնները եւ անոնց վրայ հիմնուած առաքելական ֆարոգութեանց աւանդութիւնը:

Ճիշդ այս կէտն է որ այժմ պէտք է ֆննարկենք: Ս. Թադէոս առաքելի ֆարոգութիւնը Հայաստան անմիջապէս աղերս ունի նոյն առաքելին Եդեսիա կատարած առաքելութեան հետ, ըլլալով վերջնոյս շարունակութիւնը: Ասորի աւանդութեան մը համաձայն թղթակցութիւն մը տեղի ունեցած է Յիսուսի եւ Եդեսիոյ թագաւոր Արգար Ե.ի (4 ՆՔ - 50 ՔԵ) միջեւ ու նամակները հետագային ամփոփուած են Վարդապետութիւն Ադդէի ասորերէն քննարկի մը մէջ: Նոյն նամակները արտագրած են Եւսեբիոս Կեսարացի եւ Մովսէս Խորենացի: Եւսեբիոս, որ իր յայտնի եկեղեցական Պատմութիւնը գրեց 325 թուին, կ'աւելցնէ որ մեր Տիրոջ Համբարձումէն ետք «Յուդա Թովմաս ղրկեց Թադէոս (Ադդէ), եօթանասուն-երկուէն մին, որ բժշկեց թագաւորը եւ ֆարոգեց իր ժողովուրդին»: Հայկական աւանդութիւնը շարունակութիւնն է ասորականին որուն քննարկը,

Վարդապետութիւն Ադդէի, մեր հայ թարգմանիչները հայերէնի վերածեցին Ե. դարուն, ուր անլոյցուցին հայկական անգղերէնի բաժինը թէ Թադէոս չմեռաւ Եդեսիոյ մէջ, այլ շարունակեց իր առաքելական ճամբան դէպի «Արեւելք եւ քաղաքացի Բրիտանիայի անտարանը» (Հարութեան, Նամակ Արգարի, Վենետիկ 1868): Մովսէս Խորենացի իր տեղեկութիւնը սոյն հայերէնը բնագրէն ստացած է, եւ Փաւստոս Բիւզանդ, մեր առաջին հայ պատմիչներէն, երբ կը խօսի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչիի Հայաստան հաստատած Աթոռին մասին, կը կոչէ զայն «Աթոռ Թադէոսի» (Փաւստոս Բիւզանդ, Հայոց Պատմութիւն): Խորենացի զայն կը կրկնէ ըսելով որ «Հետագային Ս. Գրիգոր կատարեց Թադէոսի մնացած անաւարտ գործը»:

Երկու հայ պատմիչները կը հաւաստեն թէ Ս. Թադէոս նահատակուեցաւ հայոց Սանատրուկ թագաւորի հրամանով եւ ցոյց կու տան Արտագի Աթոռը որպէս սրբավայր գերեզմանը Թադէոսի: Արտագի Աթոռը պահած է իր առաքելական յաջորդականութիւնը, որուն հսկած են եօթը եպիսկոպոսներ, իրենց անուններով ալ ծանօթ, յաջորդաբար մինչեւ Բ. դարու վերջը:

Այս առաքելական յաջորդականութիւնը յԱրտագ ստուգուած է յիշեալ եօթը եպիսկոպոսներու յաջորդներէն մէկուն անունովը՝ Մեհրուժան եպիսկոպոսի, որուն մասին կը խօսի Եւսեբիոս Կեսարացի: Եւսեբիոս կը մէջբերէ նամակ մը «Վասն Ապաշխարութեան» վերնագրով, որ գրուած է 254 թուականին Աղեքսանդրիոյ, Դիոնիսիոս պատրիարքի կողմէ եւ ուղղուած Հայաստանի Մովսէս նահանգի Մեհրուժան եպիսկոպոսին. (Եւսեբիոս Կեսարացի, Եկեղեցական Պատմութիւն,

Զ. գլուխ): Իսկ հայ մարտիրոսագրութիւնը կը յիշատակէ հայ նահատակներ, ինչպէս Սանդուխտ կոյս, Սանատրուկ թագաւորի դուստրը, նաեւ Զարմանդուխտ, Սամուէլ եւ Իսրայէլ սատրապներ, եւ այլ հազարներ, որոնք նահատակուած են Ս. Թադէոսի քաղաքացիական ատեն:

Հայ Բրիտանացի ծագման հետ կապ ունի նաեւ Բարթողիմէոս առաքելի քաղաքացիներ: Ան Յիսուսի տասներկու աշակերտներէն էր որ Հայաստան գալով, անցաւ Գողթն, Հեր եւ Զարեանդ գաւառներէն, նոյն Սանատրուկ հայոց Թագաւորի օրով: Բարթողիմէոս եւս նահատակուեցաւ Մեծ Հայքի Ուրբանապոլիս քաղաքին մէջ, կամ ըստ Խորենացիի յիշած Արեւրանոսի մէջ: Աւանդական Աղբակը, Հայաստանի հարաւ-արեւելքը, ցոյց կը տրուի որպէս վայրը Առաքելի նահատակման: Գոնէ երկու նահատակներ, ի շարս քաղմաց, անունով ծանօթ են, Ոգուհի արքայադուստր եւ Տերենտիոս զօրավար, որոնք հետեւեցան Բարթողիմէոսի: Բարթողիմէոսի առաքելական յաջորդականութիւնն ալ նուիրագործուած է ուր յաջորդական եպիսկոպոսներով, որոնք Սիւնիքի մէջ նստած են, որոնցմէ առաջինը՝ Կուսի, ձեռնադրուած է Առաքելէն: Հայաստանի վերոյիշեալ զոյգ առաքելական աթոռները՝ Արտագի եւ Սիւնիքի, Բրիտանացի ծագման գոյութիւնը կը հասցնեն մինչեւ Գ. դարու առաջին քաղաքը՝ 225 թուական:

Այսօր քաղաքներէ ետք յայտնի կը դառնայ որ Հայաստանի մէջ Բրիտանացի ծագման գոյութիւնը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչիէ առաջ անառակելի է, նկատի առած երկու առաքելներու Եդեսիոյ վրայով Հայաստան գալու գրոյցը, Հայաստանի Մեհրուժան եպիսկոպոսի պատմական անձ մը ըլլալը, նահատակներու յանուանէ յիշատակութիւնը, որոնք

Մեր նիւթին առընչակից ըլլալով մեզի համար կարեւոր է գիտնալ որ Հայաստանի վերոյիշեալ երեք մայրաքաղաքները միջազգային յարաբերութեանց եւ առեւտուրի կարեւոր կենդրոններ ըլլալով Ասորիքի եւ Հայաստանի միջեւ, կարելի դարձուցին փոխտնտէութեան թափանցումը ի Հայաստան, նոյնիսկ առաջնական շրջանին (Հայկ Մելիքեան, Հայաստանի Յարաբերութիւններ, էջ 452):

Գ. դարու սկիզբը պատահեցան քաղաքական երկու կարեւոր դէպքեր, մին Ասորիքի եւ միւսը Պարթեւաստանի մէջ, որոնք ուղղակի կապ ունեցան փոխտնտէութեան դէպի Հայաստան ներթափանցման հետ: Ասորիքի (Ոսրոյենէ-Եդեսիա) վերջին թագաւորը՝ Արգար Թ. (197-216) իր արքայանիստ քաղաքին՝ Եդեսիոյ մէջ գերի կ'իյնայ Անտոնինոս Կարակալա կայսեր ձեռքը 216 թուին, եւ իր թագաւորութիւնը իսկոյն վերջ կը գտնէր: Ասորի պատմագէտներ հաստատած են որ Արգար Թ. Եդեսիոյ ծանօթ առաջին փոխտնտէայ թագաւորը եղած էր, ուր նոյնիսկ եկեղեցի մը գոյութիւն ունեցած էր եւ սակայն կործանուած ջրհեղեղի մը պատճառաւ 201 թուականին: Քիչ ետքը Պարթեւներու թագաւորութիւնը կը տապալէր եւ Սասանեաններ կը տիրէին Պարսկաստանի 226 թուականին:

Այս երկու դէպքերը, պատահած Հայաստանի անմիջական դրացի պետութեանց մէջ, կը յիշեցնեն մեզի թէ փոխտնտէութեան մուտքը Հայաստան կապ ունեցած է թէ՛ առաջին Լուսաւորիչներու Թագէտոսի եւ Բարթողիմէոսի քարոզութեանց, եւ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կատարած հիմնական գործին հետ: Առաջնաւերջը նախ յարաբերած են Արգար թագաւորներու երկրին՝ Ասորիքի հետ,

ուրկէ ապա անցած են Հայաստան: Նաեւ, Սասանեան պետութեան հիմնադիր Արտաշիրի դրդումով, Ս. Գրիգորի հայրը՝ Անակ. սպաննած էր հայոց Խոսրով Բ. Թագաւորը, դէպք մը որ հրաշքի նմանով ուղղութիւն պիտի տար փոխտնտէութեան պաշտօնական կրօն դառնալուն Հայաստանի մէջ, Խոսրովի որդւոյն՝ Տրդատ Գ. Թագաւորի ձեռքով 301 թուականին:

Ազաթանգեղոս հայ պատմիչը մանրամասնօրէն կը խօսի վերջին այս դէպքերու մասին, սկսելով Խոսրով Բ. թագաւորի սպանութենէն, որուն մօտաւոր թուականն է 240. պատմելով Գրիգորի եւ Տրդատի յարաբերութեանց մասին իրենց մանկութենէն մինչեւ չափահասութիւն, եւ վերջապէս Գրիգորի եւ Տրդատի յարաբերութեանց մասին իրենց մանկութենէն մինչեւ չափահասութիւն, եւ վերջապէս Գրիգորի փոխտնտէայ եղած ըլլալը յայտնուելով Տրդատ չարչարանքներու կ'ենթարկէր զինք. մինչեւ որ թագաւորը ինք կը ստիպուէր լսել Գրիգորի ձայնը եւ կ'ընդունէր անոր բժշկութիւնը, եւ ի վերջոյ փոխտնտէութիւնը կը հռչակէր որպէս պետական կրօն Հայաստանի մէջ:

Հարկ է յիշել որ Հռոմ փոխտնտէութիւնը որպէս թոյլատրեալ կրօնք ընդունեց կայսրութեան սահմաններէն ներս 313 թուականին միայն, Լիկիանոս կայսեր (312-324) Միլանի հրովարտելով, որ չէր նշանակեր կրօնքի պաշտօնական հռչակում, ինչպէս տեղի ունեցած էր Հայաստանի մէջ 301 թուին: Տարբերութիւնը նկատելի է եւ յատկանշական երկուքին միջեւ:

Մինչեւ 313 թուական Կայսրութեան մէջ անընդհատ հալածանք կար փոխտնտէութեան դէմ, հակառակ գոյութիւն ունեցող Առաքելական Հայրերու փոխտնտէական ջատագովական

վերադառնալով կազմակերպէր Հայ եկեղեցին առաքելական լրիւ իշխանութեամբ: Գրիգոր հանդիսիւ կ'երթայ Կեսարիա, ուր տեղւոյն Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսի ձեռամբ, եւ ի ներկայութեան այլ եպիսկոպոսներու, կը ձեռնադրուի ֆահանայ եւ առաջին եպիսկոպոս Մեծ Հայքի:

Ագաթանգեղոս իր Պատմութեան մէջ պահած է պատճենները այն նամակներուն որոնք փոխանակուած են Տրդատ Թագաւորի եւ Կեսարիոյ Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսի միջեւ, ի մասին Գրիգորի ձեռնադրութեան: Վերադարձին Գրիգոր կը մկրտէ Տրդատ Թագաւորը, Աշխէն քաղուհին, Խոսրովիդուխտ իշխանուհին, եւ «աւելի քան չորս միլիոն ժողովուրդ» եփրատ գետին եզերքը:

Գրիգոր իսկոյն կը ճանչցուի որպէս «Կաթողիկոս» թէ՛ Ագաթանգեղոսի եւ թէ Փաւստոս Բիւզանդի կողմէ, որ կը խօսի Գրիգորի մասին որպէս «առաջին կաթողիկոս Մեծ Հայքի» (Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն ԺԴ., Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Գ, Գլ. 10): Քսանհինգ տարի շարունակ Գրիգոր Լուսաւորիչ կը գործէ անդադրում, կը կազմէ բեմեր, կը կազմաւորէ ծէսն ու ծիսակատարութիւնը, կը գրէ ճառեր ու քարոզներ, կը շարադրէ դաւանանքի յատուկ կէտեր, եւ 325 թուականին գործէ ֆաշուելով իր կրտսեր որդին, Արիստակէս (325-333) կը յաջորդէ իրեն: Արիստակէսի կը յաջորդէ իր երէց եւ ամուսնացեալ եղբայրը՝ Վրթանէս (333-341): 325ի Նիկիոյ Ա. Տիեզերական ժողովին Հայ եկեղեցին կը ներկայացնէ Արիստակէս Հայրապետ, որուն անունը կ'երեւի ներկաներու ցանկին մէջ: Վերադարձին՝ Արիստակէս իր հետ կը բերէր Հայաստան, Նիկիոյ ժողովի կանոններն ու որոշումները, որոնց վրայ Գրիգոր Լուսաւորիչ կը կատարէր յաւելումներն ու հաստատումները:

Այս բոլորով մէկտեղ հարկ է նշել որ հայոց քրիստոնէութեան դարձի գլխաւոր պատմիչը՝ Ագաթանգեղոս չի տար որոշ թուականներ եւ տրամաբանական ժամանակագրութիւն մը: Այսուհանդերձ, կասկած չկայ որ Դարձին հետ կապ ունեցող բոլոր անձնաւորութիւնները պատմական անձինք են եւ ունին իրենց գործունէութեան թուականն ու աշխարհագրական սահմանը: Այսպէս, Տրդատ Գ. Թագաւորի անմիջական հովանաւորն է Հռոմի ծանօթ կայսր Դիոկղետիանոս (284-305), որուն հաւանութեամբը Տրդատի թագաւորութիւնը կը հաստատուէր Հայաստանի մէջ: Նաեւ, Տրդատի հայոց թագաւոր ըլլալը կը հաստատուէր երկու վիմական արձանագրութիւններով. մին գտնուած 1899ին եւ միւսը 1945ին, առաջինը Մայաֆարկին (Տիգրանակերտ) ֆաղափ պարիսպին վրայ, եւ երկրորդը՝ Գառնիի հեթանոսական տաճարի պատին վրայ, որուն մասին Մովսէս Խորենացի ունի ճշգրիտ ծանօթութիւն. (Յ. Մանանդեան, Քննական Տեսութիւն Հայ ժողովրդի Պատմութեան, Բ. ա. մաս (1957) էջ 120-132. Մովսէս Խորենացի. Հայոց Պատմութիւն, Բ. գլուխ 90): Գրիգոր Լուսաւորիչ նոյնպէս անմիջական կապ ունեցած էր Կեսարիոյ Ղեւոնդիոս Արքեպիսկոպոսին հետ, որմէ իսկ ձեռնադրուեցաւ: Ղեւոնդիոս պատմական անձ մըն է, որովհետեւ ան ներկաներէն մին եղած է Նիկիոյ Ա. Տիեզերական ժողովին եւ իր անունը արձանագրուած է որպէս մասնակից:

Երկու օտար պատմիչներու վկայութիւնները անհրաժեշտ կը նկատեմ հոս արձանագրել որպէս եզրակացութիւն, ցոյց տալու համար թէ քրիստոնէութիւնը տիրական կրօնք դարձած էր Հայաստանի 310 թուականէն առաջ եւ ոչ հետք:

Անոնցմէ առաջինն է դէպքերու ժամանակակից Գ. դարու եւսեբիոս Կեսարացին որ հետեւեալը կ'ըսէ հայոց մասին, նշելով յատկապէս կայսեր յայտարարած պատերազմ մը հայոց դէմ Յ11 թուականին, հայոց ֆրիստոնէութիւնը ընդունած ըլլալուն համար: Քրիստոնեայ պատմիչը եւսեբիոս կ'ըսէ.

«Բացի այդ՝ բռնակալ կայսեր (Մաքսիմիանոս Դայեայի) ձեռնով պատերազմ յայտարարուեցաւ հայերու դէմ, որոնք սկիզբէն բարեկամ էին ու դաշնակից՝ հռոմայեցիներուն: Բայց որովհետեւ անոնք (հայերը) ֆրիստոնեայ էին եւ եռանդով ու բարեպաշտութեամբ Աստուծոյ կ'երկրպագէին, այս աստուածատեացը փորձեց անոնց ստիպել որ անոնք զոհարեութիւն մատուցանեն կուռքերուն եւ դեւերուն: Ուստի իրենց բարեկամ եւ դաշնակից ճանչցուածները (հայերը) վերածեց թշնամիի եւ մարտնչողի: Ինքն իսկ հայերու դէմ մղած այդ պատերազմի ընթացքին ջախջախուեցաւ իր բանակին հետ»:

Եկեղեցական Պատմութիւն Թ. գլուխ 8

Երկրորդ պատմիչն է Ե. դարու եկեղեցական պատմիչ Սոգոմենոս որ կը յիշէ Տրդատ թագաւորը որպէս պաշտպան ֆրիստոնէութեան, եւ կ'աւելցնէ, ըսելով.

«Ես տեղեկացայ որ հայերը

ֆրիստոնէութիւնը ընդունած են աւելի առաջ քան վրացիներն ու ուրիշները: Կ'ըսեն որ Տրդատը որ այս ժողովուրդի առաջնորդն էր, աստուածանշան հրաշքի մը պատճառով որ պատահեցաւ իր տանը մէջ, իսկոյն ինքը դարձեր է ֆրիստոնեայ ու նաեւ հրամայեր է որ քարոզութեան միջոցով այդ կրօնը ընդունին բոլոր իր հպատակները»:

Եկեղեցական Պատմութիւն Բ. գլուխ 8

Այս երկու մէջբերումները անփոխարինելի են եւ շատ կարեւոր: Անոնք կը հաստատեն օտարներու բերնով եւ գրեթէ ժամանակակից ճշգրտութեամբ թէ հայերը ֆրիստոնեայ դարձած էին պետականօրէն, թագաւորով եւ ժողովուրդով, չորրորդ դարու առաջին տարիներուն: Համաձայն պատմագէտ Յակոբ Մանանդեանի, վրացիք ֆրիստոնեայ եղան Յ37 թուականին: Մովսէս Խորենացի իր կարգին կը հաստատէ որ Գրիգոր Լուսաւորիչ «գրաւեց Ս. Թադէոս առաքեալի աթոռը Տրդատ թագաւորի գահակալութեան 17րդ տարին», որ է Յ03 թուականը, Ս. Էջմիածնի հիմնադրման ճշգրիտ թուականը: Խորենացիի հաշիւը ճիշդ է, քանի որ Տրդատ Գ. թագաւորի գահակալութեան թուականը ծանօթ է որպէս 287, որուն 17րդ տարին կ'ըլլայ Յ03:

ԴՈԿՏ. Հ. ԶԱԿԵՆ ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ